

*Кисіль В. В., молодший науковий співробітник
НЦСВ Академії сухопутних військ імені
гетьмана Петра Сагайдачного (м. Львів)*

МОРАЛЬНІ Й ЕТНОКУЛЬТУРНІ ТРАДИЦІЇ ЗАПОРІЗЬКИХ КОЗАКІВ ТА ЇХ ЗНАЧЕННЯ В НАЦІОНАЛЬНОМУ ВИХОВАННІ ОСОБОВОГО СКЛАДУ ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ

В статті розглядаються моральні й етнокультурні традиції запорізьких козаків та їх значення в національному вихованні особового складу Збройних Сил України.

В статье рассматриваются моральные и этнокультурные традиции запорожских казаков и их значение в национальном воспитании личного состава Вооруженных Сил Украины.

The article is devoted to the issue of influence of Zaporizhia Kozacs moral and ethno-cultural traditions on the process of bringing up of the personnel the Armed Forces of Ukraine.

У попередньому дослідженні нами була запропонована систематизація традицій запорізьких козаків за трьома групами (військові, моральні й етнокультурні) та розглянута перша група – військові традиції (традиції прийому до Війська Запорізького; традиції навчання; бойові традиції; організаційні традиції; традиції наставництва) [1].

Метою даної статті є систематизація моральних й етнокультурних традицій та визначення значення традицій запорізьких козаків у національному вихованні (НВ) особового складу Збройних Сил (ЗС) України.

До моральних традицій належать: традиції морального виховання; релігійні традиції; традиції побратимства.

Традиції морального виховання полягали у формуванні у запорізьких козаків патріотизму, мужності, відваги, вірності січовому товариству, готовності до самопожертви.

Козака виховували, перш за все, лицарем, аскетом, людиною честі. За визначенням Д. Донцова безкорисна відданість "... общому добру, любові до Вітчизни, ставляться над усі особисті прив'язання, всі партикулярні інтереси, всі матеріальні користи й вигоди" [2, с. 159].

Основи морального виховання закладалися в козацьких школах. Виховним ідеалом для учнів був козак – запорожець з його патріотизмом, винятковою мужністю та іншими високоморальними рисами. Козацькі школи формували мужні характери борців за свободу, прищеплювали любов до Батьківщини, рідної землі, народу, мови.

Основоположник української літератури І. Котляревський влучно підмітив традиції лицарства, аскетизму, честі українського козака. В "Енеїді", є такі образні рядки: "За милу все терять готові, клейноди, животи, обнови, одна дорожче милой – честь" [3, с.

172]. І ще: "Так наші смілії вояки тут мовча проливали кров ... за честь ... любов к отчизне, де героїть, там сила вража не утоїть, там грудь сильніша од гармат, там жизнь – алтин, а смерть копійка, там лицар кожний парубійка, козак там чортові не брат" [3, с. 191].

Запорожці відрізнялися від вояків іноземних армій безкорисною відданістю справі, якій служили, любов'ю до речей високих – Батьківщина, військова справа, честь. Читаємо у Д. Донцова: "Честь, цебто вірність своєму ідеалові, безкорисна служба своїм правилам життя для них є єдине потрібне. Честь, цебто безкорисне віддання справі, якій служать, любов до речей високих і абстрактних у порівнянні з якими нічого не варте все дочасне й матеріальне, не виключаючи власного життя і близьких" [2, с. 159]. І далі: "Служба ... ідеї, ідеалові, богові ... вірність слову ... аскетизм, що свою віру або ідеї ставлять над усі привати та особисті вигоди – головні прикмети шляхетної вдачі наших "луччих людей". Козак ... не є вже рабом ні зовнішньої сили, ні власних слабостей, які роблять людину нездібною служити вищому" [2, с. 161].

Традиції лицарства і аскетизму були тісно пов'язані.

Виховання вояків в дусі аскетизму обґрунтував ще Платон в своїй моделі ідеальної держави, де охоронці не мають приватної власності, живуть без надлишку за рахунок громадян і харчуються всі разом [4, с. 204]. І далі: "Якщо ми зробимо охоронців справжніми охоронцями, вони ніяким чином не зашкодять державі. Охоронців і їх помічників треба примусити сприяти піклуватися про державу, навчати їх, щоб вони стали відмінними майстрами своєї справи" [4, с. 208].

Д. Донцов щодо цього підкреслював "... на яких би добрих засадах не була здвигнута держава, вона неминуче

розложиться завдяки особистим інтересам (провідної верстви), коли вона думає тільки про себе: про ставок, про млинок і вишневий садок” [2, с. 166].

Аскетизм запорожця – це, насамперед, самодисципліна, напруження духу проти бездіяльності і втоми. Гетьмани, кошові отамани, козацька старшина завжди пильнували, щоб традиція аскетизму була непохитною.

Мабуть знала козацька старшина “Слово о полку Ігоревім”, де йшлося, що Русь почала хитатися коли “... брат сказав брату: ... то моє, а це моє також! І стали князі про мале сперечатися, як би про велике, і самі на себе крاملу кувати” [5, с. 23].

У виховній роботі козацької старшини та наставників принципи козацької моралі були пріоритетними. Козаки мужньо долали труднощі і фізичний біль. В історичній та художній літературі, народних думках, фольклорі безліч цьому прикладів (Д. Вишневецький (Байда), І. Підкова, І. Гонга, Д. Нечай, Т. Бульба та його син Остап, П. Полуботко та ін.), коли праведні герої-мученики, висячи на гаку, сидючи на палі, гниючи у в’язниці насміхалися над своїми катами, терпіли тортури, показували мужність незламність, фантастичну витривалість.

В цьому сенсі високу козацьку мораль підтверджують слова Ціцерона, який в “Тускуланських бесідах” писав, що біль “... здається найбільшим злом ... коли б не було чогось більш негідного ніж ганьба, безчестя, сором. І щоб лише уникнути їх хіба не доводиться нам приймати, більше того – шукати, терпіти, кликати на себе біль” [6, с. 252].

За влучним визнанням Д. Донцова про козаків “Була це, окрема благородна порода людей, зліплена з глини, з якої доля різьбить півбогів і героїв” [2, с. 156]. І далі “Порівняння тих людей з орлами, пардами, турами свідчить, що бачили в них люди іншу породу ... дуже сильних і страшних велетнів, які так різнилися від більшості пересічних людей, як драпіжні птахи, або льви від іншого домашнього птаства чи від мирних траводів: інакше вони виглядали, інакше виступали, інакше поступали, думали й відчували, інакше жили” [2, с. 157].

Моральному вихованню козаків вельми сприяли кобзарі зі своїми співучими думами про козацьку мужність і героїзм.

Всю систему морального виховання на Січі пронизував дух народності, бо запорізькі козаки – сини українського народу, своє життя вони віддавали

військовій справі, щоб народ спокійно працював на українській землі.

Релігійні традиції.

Д. Яворницький підкреслював, що “Відмінною рисою характеру запорізьких козаків була глибока релігійність: риса ця пояснюється складом їхнього життя; ніщо, кажуть, не розвиває у людині релігійних почуттів, як постійна війна” [7, с. 192]. І далі “... у володіннях запорізьких козаків за уривчастими документами ми знайшли всього 60 церков; якби до нас дійшов цілим увесь запорізький січовий архів, то церков у Запоріжжі виявилось б значно більше ...” [7, с. 217]. Як зазначає Ж.-Б. Шерер “... при кожній церкві була лікарня (лазарет) для бідних” [8, с. 68]. У запорізьких козаків була релігійна лицарська традиція виймати із піхов шаблі до половини під час служби божої. Це свідчило, що вони боронять православну віру і Матір Божу.

У А. Скальковського знаходимо, що навчально-виховна робота у козацьких школах ґрунтувалася на православ’ї і протистояла католицизму та унії [9, с. 367].

Всі традиції Війська Запорізького були освячені церквою.

На Січі була церква Святої Покрови, яку запорізькі козаки вважали своєю покровителькою.

Були також на Запоріжжі монастирі і церкви в зимівниках, які, за твердженням А. Каценка, “... задовольняли духовні потреби козаків, а водночас були осередками освіти й заповоги калікам і недужим. При всіх церквах Запорожжя працювали школи і шпиталі. Освіту запорізьким дітям давало біле духовенство; в січових же церквах і монастирях – ієромонахи з різних місць та Києво-Печерської лаври”. Далі автор продовжує, що вплив духовенства “... на запорожців був такий великий, що, скажімо, 1775 – го під час нападу на Січ війська генерала Текелія священник умовив козаків не проливати кров і скоритися волі цариці” [10, с. 76].

Про релігійних запорожців свідчить і те, що козаки, яким пощастило не загинути в бою, шукали в старості спасіння в монастирях, або зникали з Січі і ховалися в печерах, рятуючи свою душу в постах і молитвах.

Церква і Військо Запорізьке завжди підтримували одне одного. За свідченням Д. Донцова: “Цей дух, який одушевляє суспільство, безнастанно мусить давати йому приток оживляючої енергії ...” [2, с. 139]. І далі: “Почавши з ролі промисловців, чумаків, риболовів, добитчиків, козацтво помалу дійшло до ролі оборонців віри

православної ... лицарів церкви, правди, честі в очах многих поколінь” [2, с. 159-160].

Священики разом із старшиною в козацьку добу сформували ідеал козака – відважного лицаря, мужнього воїна – патріота, який хоч “...був грошей джбан”, але на нім самім – “жупан дран”, бо не прив’язував до грошей ваги, важнішою було йому, як і Святославі, ясенька зброя [2, с. 164], та який “... в обороні присяги, хресного цілування готов був кожної хвилини стати на “Божий суд” [2, с. 160].

Читаємо у А. Кащенко: “На обіді корінному отаманові завжди було місце кінець столу, на покуті – під образами, і коли всі козаки збиралися і стали в коло, отаман вголос читав їм “Отче наш”, і тільки після того всі вмощувалися на ослонах до столу” [10, с. 74].

Отже, релігійні традиції були однією із цілеутворюючих, засадних умов існування запорізького козацтва, об в основі їх існування була боротьба за волю і віру.

Традиції побратимства.

Побратимство, як справедливо зазначає А. Кащенко, “... перебувало у великій шані. Народні оповідання зберегли нам багато випадків про те, коли козак, одшукавши свого побратима в неволі й не маючи коштів, щоб його викупити, віддавався сам на каторгу з тим, аби турок випустив його побратима на волю. Кожний господар на це згоджувався, бо йому корисніше було мати свіжого, дужого чоловіка замість знесиленого невольницьким життям та працею. Бувало й так, що визволений побратим поживши, кілька років на Січі, знову вертався в неволю, щоб заступити на каторзі свого вірного товариша.

На знак побратимства запорожці мінялися хрестами з тіла, а далі все у них було спільне: вони дарували один одному коней, зброю й інші речі.

В походах побратими, бувало, не з’їдять один без одного шматка хліба; в боях же вони билися поруч і рятували один одного від смерті або захищали своїм тілом” [10, с. 71].

Побратимство надавало запорожцям великої сили, цементувало Військо Запорізьке, було одною із передумов перемоги в боях.

Коли побратима хтось кривдив чи ображав, то другий заступався за нього. Якщо побратима зрадливо вбивали, то його названий брат, залишившись живим, ставав месником за нього.

Своє захоплення цією традицією М. Гоголь вклав в уста Тараса Бульби: “Хочеться мені сказати вам, панове, що таке

є наше товариство. Ви чули від батьків і дідів у якій шані у всіх була земля наша: і грекам узнаки далася, і з Царгорода брала червінці, і міста були пишні, і церкви, і князі руського роду, свої князі, а не католицькі недовірки. Усе взяли бусурмани; усе пропало; тільки zostалися ми, сиротами, та, як удовиця після доброго чоловіка, сиротою – так само, як і ми – земля наша! Ось у який час подали ми, товариші, руку на братерство; ось на чому стоїть наше товариство ... і звір любить свою дитину. Але породнитися рідністю по душі, а не по крові може одна лише людина. Нема зв’язку святішого за товариство... Бували й по інших землях товариші, але таких, як у Руській землі, не було таких товаришів” [11, с. 153-154].

В цьому контексті А. Кащенко писав, що Байда, побувавши “... із запорожцями в походах та боях ... зрозумів вагу єдності, однастайності, товариства й любові до рідного краю і прийшов до думки, що із запорожцями можна поставити справу оборони України ...” [10, с. 34].

Етнокультурні традиції (побутові традиції; традиційний образ запорожця; традиції судочинства) визначали суто народний характер запорізького козацтва, його менталітет.

Побутові традиції.

Дослідники однастайно стверджують, що характерною рисою повсякденного січового побуту була “простота”. Як, зокрема, зазначає Д. Яворницький, запорожці жили “... суворо дотримуючись простоти, більше спираючись на звичай, як на писане право ...” [7, с. 312]. Простими і скромними були житло, харчі, одяг та взаємини запорожців.

Згадуваний вище Е. Ляссота відзначав, що “... козацька старшина задовольняється загальним пайком, не вимагаючи більшої плати” [12, с. 18].

Пояснюючи походження терміну “курін” А. Кащенко пише: “Звалися поділи Війська Запорозького куренями через те, що попервах козаки жили в куренях; вони були довгі, й у них могло вміститися кількасот товариства; їх укривали очеретом, а зверху ще й звіриними шкурами, щоб узимку не мерзли. Із часом замість куренів на січах почали будувати для козаків хати по 12-15 сажнів завдовжки, і хоч запорожці селилися в таких житлах ще з початку XVII століття, але і їх називали звичною для козаків назвою – куренями” [10, с. 63]. Про це пише і А. Скальковський [9, с. 336].

38 довгих хат (куренів) розташовувались на високому сухому місці

на березі Дніпра, в центрі – церква Святої Покрови. Обов'язково обладнувалися: паланка (будинок для зберігання військових клейнодів, канцелярії й суду), пушкарня (льох для зберігання гармат, зброї, кінської упряжі, пороху, куль, сірки, селітри та іншого військового майна), скарбниця (льох для зберігання борошна, пшона, сала, риби та інших харчів; там же у невеличких барильцях переховувалися гроші та інші цінності) [10, с. 65].

“Навколо січових будівель копали окопи, а поверх земляних валів робили ще засіки з дубів; в пізніші ж часи – стіни, виплетені з лози й набиті глиною або викладені з лозяних кошелів, наповнених глиною” [10, с. 66].

“Щоб зовсім забулося походження й становище нового січовика, на Запорозжжі був звичай не називати на прізвище, а до кожного прикладали прозвисько, яке й змальовувало його особу або передавало звичку. Від того виникали такі прізвиська, як-то: Перебийніс, Рябошапка, Сторчус, Рудий, Палій, Лелека, Гава, Нечоса та інші” [10, с. 62-63]. Про це читаємо і у А.Скальковського [9, с. 315].

Розмовляли на Січі по-українському, що вважалося ознакою рідного народу, а до того, якого ти походження чи з якого громадського стану, ставилися байдуже, бо на Запорозжжі всі були однакові й рівні [10, с. 62].

За часів Війська Запорізького козаки не лаялися брудними словами. Найлютіші лайки були: “Свиня”, “Собако”, “Чорт”, “Дідько”, “Скурвий син” (бенкарт) [13, с. 30].

Одна з основних побутових традицій – козацька безшлюбність.

На Січі жінок не було, будь вони навіть матерями чи сестрами, або сторонньою для козака жінкою [7, с. 181; 9, с. 315; 12, с. 50]. На думку запорожців одружений чоловік буде менше дбати про січове товариство, “матір-Січ” про рідний край – “неньку Україну”, а більше за власну сім'ю. таким чином козакам заборонялося мати жінок. Але в цьому глибоко не розбиралися. Тому треба було мовчати, а коли таємниця трекривалася, то за умови чесної служби, поваги до січового товариства старшина на це заплющувала очі. Це видно з рядків славнозвісного “козачого маршу” про П. Сагайдачного: “Що проміняв жінку на тютюн та люльку, необачний ...” Здоровий глузд перемагав, причому ця традиція не означала, що козак залишається в Січі назавжди, довіку безшлюбним. Кожний міг залишити Січ будь-коли. Люди добровільно

приходили і залишали Січ. Вирішивши одружитися, запорожець виписувався з куреня і залишався на своєму господарстві на хуторі поблизу. Це було характерно для козаків “у віці”, покалічених, важкопоранених, нездатних до бою.

За влучним виразом Д. Яворницького, “Запорожець ... був здоровим, вільним від хвороб, умирав більше на війні ніж дома” [7, с. 173]. Або у Г. Боплана “Тут мало хто вмирає від хвороби, хіба з глибокої старості, а більшість гине на полі слави під час війни” [14, с. 27].

Побут на Січі регламентувався чітким розпорядком дня за сферами діяльності (молитва, несення служби, військова підготовка, прийом їжі, відпочинок тощо) і сприяв виконанню завдань за призначенням.

Традиційний образ запорожця проявлявся, перш за все, в поведінці, вчинках та зовнішньому вигляді (одяг, зачіска, вуса, люлька, зброя).

Д. Яворницький писав: “Як за зовнішнім виглядом, так і за внутрішніми якостями запорізькі козаки були характерними типами свого народу і свого часу.

Світлий бік характеру запорізьких козаків становили їх добродушність, безкорисливість, щедрість, схильність до щирої дружби ... висока любов до особистої свободи, через що вони воліли люту смерть, ніж ганебне рабство; глибока повага до старших і заслужених воїнів і взагалі до всіх “військових ступенів”; простота, поміркованість і винахідливість у домашньому побуті, в скруті, у різних безвихідних випадках чи фізичній недужі ...

За описами сучасників, вони переважно були середнього зросту, плечисті, ставні, міцні, сильні, на обличчі повні, округлі, а від літньої спеки і степового повітря смагляві ... З довгими вусами на верхній губі, з розкішним оселедцем на тім'ї, у смушковій гостроверхій шапці, вічно з люлькою в зубах ...” [7, с. 173].

Одяг в ті часи був першою нагородою, бо ще не було орденів та медалей. Основні елементи одягу – шапка, сорочка, корсетка, шаровари, чоботи і кожух. Невід'ємним елементом одягу була шабля, яка прив'язувалася до боку простим ремнем. Шабля тісно пов'язана з козацькою романтикою. Козаки лагідно називали її “шаблею-сестрицею”, “ненькою-рідненькою”, “дружиною-панночкою” [15, с. 115].

Щодо шапки дослідник О. Воропай в своєму етнографічному нарисі “Звичаї нашого народу” пише: “В Україні існує

вірування, що ходити під відкритим небом з непокритою головою гріх для чесного чоловіка. Навіть прислів'я в народі склалися: “Без шапки, мов злодій ходить”, ... ходити з непокритою головою можна лише на похоронах та біля церкви. В хаті навпаки, переступаючи поріг, треба скинути шапку” [16, с. 532].

В період козаччини шапка була однією з основних частин одягу не тільки взимку, а й влітку. Гарна шапка була гордістю козака. Збереглося жартівливе народне прислів'я: “Жупан, як жупан, аби шапка добра”.

Козаки мали таку велику різноманітність шапок, що важко визначити єдиний тип запорізької шапки. Але з описів, малюнків та експонатів, які дійшли до нас з Запоріжжя, можна виділити дві найбільш широко розповсюджених форм шапок – стовбуваті, високі з випуклим верхом (“кучма”) і круглі [16, с. 533]. Славнозвісна шапка Мономаха має форму “кучми” – це висока, з випуклим верхом суконна шапка, до половини обшита хутром.

Щодо сорочки О. Воропай зазначає, що на відміну від росіян українці і, зокрема, запорізькі козаки носили білі сорочки, вбрані в шаровари (штани). Росіяни запозичили кольорові сорочки від татар [16, с. 538]. “Звичай вбирати сорочку в штани є спільний всім степовим народам...” [16, с. 536].

Про білу сорочку пише і І. Нечуй-Левицький, описуючи козака: “Біла сорочка, червоний широкий пояс” [17, с. 32].

Корсетка, лейбик, жилетка – верхній безрукавний одяг, що одягається поверх сорочки. Вона бере початок від козацького піджупанника, який теж шився без рукавів і не був надто довгий. Одяг без рукавів був зручним у бою.

Широкі штани (шаровари), відомі майже всім слов'янським народам. Стародавні козацькі шаровари шилися з тонких сукон, вовни, шовку з чотирикутною вставкою ззаду, що утворювала матню та з'єднувала дві широких штанини. Шовк відлякував вошей.

В бою, в єдиноборстві ширина шароварів вводила ворогів в оману, бо ворогу важко було вгадати, куди козак вирушає (ліворуч, праворуч, вперед, назад), куди він зараз поставить ногу.

Вище вже згадувалось про пояс, яким одяг зверху оперізувався. Пояси були шовкові, бавовняні, вовняні та ексклюзивні – дорогоцінні (золоті, срібні). Матеріал для них привозили з Персії та інших країн світу. За кольором пояси переважно були червоні та зелені. Пояс – це стародавній елемент

військового одягу. Ще в Іпатіївському літописі 1288 року йдеться про золоті та срібні пояси князя Володимира та його батька: “И розда Владимиръ убогимъ имение свое все: золото и серебро, и камене дорогое и поясы золотые отца своего и серебряные свои иже бяше” [16, с. 544-545].

Пояси звичайно були довгі до 12 “ліктів” з китицями на кінцях. Пояс обвивався кругом стану декілька разів. “Існує два способи підперезуватись поясом: “по-селянськи”, з китицями, що звисають з обох боків і “по-козацьки”, коли обидва кінці звисають з одного боку”, – пише О. Воропай [16, с. 546].

Чоботи – були основним взуттям населення колишньої України. Вони походять зі Сходу. Їх бачимо на картинах і портретах гетьманів і козацької старшини. Здебільшого зустрічалися кольорові, гостроносі чоботи з добре вичиненої шкіри або сап'яно.

Козаки носили хромові, а селяни – юхтові (з кінської шкіри) чоботи. Звідси народне прислів'я: “Видно пана по халяві”.

Кожух був верхнім зимовим одягом. Козаки про себе говорили: “Козак – муха без кожуха!” Кожухи переважно були домашнього виробництва і шилися з вичиненої шкіри вівці. В народі говорили: “У кого кожух із вівці, у того душа чоловіка, а шуба – це згуба”, бо кожухи носили козаки і селяни, а шуби – пани.

Взагалі одяг козака свідчив про його вдачу. Якщо козак мав добрий одяг – золотий пояс, гарну шапку – він був добрий вояк, одяг здобув у бою. А якщо і його зброя була доброю – золочений ятаган або шабля, то він відбив її в кривавій сутичці із знатним турком.

Як пише А. Кащенко: “Святкове вбрання козаків складалося із жупана з вильотами, каптана барвистого, широких червоних, або іншого кольору штанів, пояса з китайки, шапки з виндихи, обшитої навхрест позументом, та з вільчуги (бурки).

У поході запорожці вирушали в найгіршому своєму вбранні; з походу ж поверталися в тому одязі, який добували в бою. Часом напади козаків на турецькі землі спричинялися тим, що в них зносився одяг, і вони, як тоді казали, були “босі й голі,, ; вдома ж, під час рибальства чи полювання запорожці здебільшого ходили тільки в пошарпаній одежі, крізь яку світилось тіло. Зате коли запорожець виїздив гостювати на Україну, то вбирався в кармазиновий жупан, узував червоні сап'янци, чистив, мов скло, свою зброю і зброю на коні так, що весь сяяв

і вигравав на подив селянським парубкам та дівчатам” [10, с. 68].

На портретах гетьманів лише П. Сагайдачний зображений з бородою, решта – з вусами. Українці завжди мали вуса (в першій половині XIX століття російський цар Микола I заборонив цивільним особам мати вуса).

Запорожці мали особливу зачіску – “оселедець”, як ознаку того, що козак був вже в поході. “Молоді козаки, що ще “не нюхали пороху”, не мали права носити оселедця” [16, с. 355], а мали іншу зачіску, зокрема “під макітру”.

Мода на “оселедці” давня. Ще славетний князь-завойовник Святослав мав “оселедця”. Візантійський історик Лев Диякон, описуючи його, писав: “... з одного боку висів чуб, що означало знатний (вищий) рід...” [12, с. 10].

Тобто, спочатку “оселедець” був ознакою знатного роду, а пізніше – і запорізького козака, який побував у бою.

За твердженням російського історика XIX ст. А. Скальковського зневажливе прізвисько українців пішло, власне від оселедця, який росіяни називали “хохоль” [9, с. 325].

Вітчизняний автор А. Ярещенко в дослідженні “Етнографічні особливості України” приводить іншу цікаву версію мовознавців щодо цього. “Вона полягає в етимології слова “хохол”... це слово монгольського походження і перекладається як синьо-жовтий. Ця версія гіпотетично доводить, що синій і жовтий кольори були кольорами племінних об’єднань слов’ян ще задовго до татаро-монгольського іга. Що стосується червоного, то це колір ханського “ярлика”, який дарувався руським князям в епоху татарського іга” [18, с. 397].

Хоча повсякденне життя на Січі було замкнутим для сторонніх, вплив Запорожжя на Україну, Московію, Польщу та Європу в цілому був неабияким.

П. Сагайдачний першим з українських гетьманів поєднав інтереси українського козацтва, міщанства і духовенства, поширив свій політичний вплив на Київ, записавшись 1615 року з усім Військом Запорізьким до братства при Києво-Печерському монастирі.

Традиції судочинства ґрунтувалися на принципах демократизму як і весь уклад життя на Січі. Д. Яворницький зазначав, що козаки “... чинили велику суперечку кошовому за те ... що він ... козака, який багато разів був у воєнних промислах, засудив не за звичаями й порядком Запорізького Війська” [19, с. 80]. Мова йшла про кошового отамана Івана Гусака та

страченим ним без згоди товариства Матвієвця.

У А. Кашенка читаємо: “... кара без військового суду була образа для Війська Запорізького, і багато запорожців зненавиділо Дорошенка” (з приводу наглої смерті Брюховецького), і далі ще категоричніше “... обрання гетьманів ... має відбуватися на Січі, а не в містах України” [10, с. 180].

Справа в тому, що того часу в Україні важливу роль відігравали “копні суди”. Слово “копа”, “купа” означає велику кількість (наприклад, копа сіна, копа жита, копа грошей). Щодо суду – “копа” – велике зібрання людей, членів одного товариства. “Копні суди” були типовим явищем козацької доби, носіями віковичних традицій, звичаєвого права. За допомогою цих своєрідних установ козаки боролися з правопорушеннями.

“Їх діяльність базувалась на давніх положеннях звичаєвого права українського народу, які беруть свій початок з часів Київської Русі”, – зазначав дослідник А. Гурбик [20, с. 115].

У Україні за Люблінської унії 1569 року польське право не запроваджувалось. Законодавчою основою місцевого життя був так званий “Волинський статут”, який діяв аж до 30 – х років XIX століття.

Запорізький козак цивільному суду був не підсудний, його судило січове товариство.

М. Гоголь описує деякі традиції судочинства на Січі: “Коли козак прокрався, потяг яку-небудь дрібничку це вважалося вже за неславу для всього козацтва; його, як безчесного, прив’язували до ганебного стовпа і клали коло нього кия, яким всяк, хто проходив, мусив вдарити його, аж поки таким чином не забивали його на смерть. Боржника, що не платив, приковували ланцюгом до гармати, де він мав сидіти до тих пір, доки хтось з товаришів вирішав викупити його, заплативши за нього борг ... страшна кара, приділена за смертовбивство. Тут-таки при ньому викопали яму, спустили туди живого убійника і на нього поставили труну з тілом ним убитого, а потім обох засипали землею” [11, с. 48].

У Д. Яворницького читаємо: “... найпопулярнішою стратою у запорізьких козаків було забивання киями у ганебного стовпа: до цього засуджували осіб, що вчинили крадіжку, або сховали украдені речі, дозволяли собі перелюбство, содомських гріх, побої, насильництво, дезертирство” [7, с. 151].

“Крім ганебного стовпа у запорізьких козаків використовували шибеницю і залізний гак: до них засуджували “за велику” або неодноразову крадіжку” [7, с. 152].

Подібні описи знаходимо і у Ж-Б. Шерера [8, с. 68], К. Рондо [12, с. 50].

Щодо ката, то як стверджує Д. Яворницький “... у запорізьких козаків узагалі не існувало ката; коли була потреба стратити якогось злочинця, то його наказували стратити злочинцеві; якщо ж на той час був лише один злочинець, то його залишали у в’язниці до того часу, поки не з’являвся другий; тоді новий злочинець страчував старшого” [7, с. 153].

Церква і козацька старшина підтримували традиції судочинства. Отці церкви вчили “не щадити злоторящих перед Богом, но лєстьця, хульника і убійца градським казнити законом” [2, с. 139].

Гетьман І. Виговський, приймаючи булаву, попереджав запорожців: “Потурати ж у Війську Запорозькому я нікому не буду, бо Військо Запорозьке без страху перебувати не може” [2, с. 205]; так гетьмани і чинили.

Анархії у Війську Запорізькому не було. Коли кошовий отаман при підготовці до походу здивав на Січі ледачого запорожця, що ухилився від роботи, гультяя чи пияка “... то добре відчував би його що потрапить під руку, а коли б той ще сперечався, то звелів прикувати до гармати неслуха без сорочки, щоб погодував своїм тілом комарів” [10, с. 75].

За зраду – смерть.

Традиції судочинства сприяли якісному фізичному і психологічному відбору, зміцненню дисципліни, організованості, морально-психологічного стану запорізьких козаків.

Логічним продовженням традицій судочинства стала “Інструкція українським судам”, видана гетьманом Д. Апостолом 1730 року.

Всі традиції запорізьких козаків знаходились у тісному взаємозв’язку, доповнювали і підсилювали одна одну.

Вони – перлини духовної культури українського народу, без наслідування яким неможливо успішно розбудувати ЗС України.

Як наголошує Ю. Мицик, “Українське козацтво, славні традиції якого живуть в Україні і досі, є унікальним явищем світової історії. Воно нерозривно зв’язане з минулим українського народу” [21, с. 2]. І ще: “Малодослідженим залишається питання про роль козацтва у збереженні і розвитку державних традицій українського народу. Мова йде не лише про Запорізьку Січ, устрій якої ще багато в чому залишається

загадкою, а й про січові традиції у формуванні Української держави, відродженої 1648 р.” [21, с. 5].

Про значення козацького фактору в розбудові незалежної України красномовно свідчать Національна програма відродження та розвитку українського козацтва, функціонування понад двох десятків козацьких організацій України, щорічне відзначення 14 жовтня – в день Покрови Святої Богородиці – Дня Українського козацтва.

Традиції запорізьких козаків у ЗС України впроваджуються через механізм НВ. Про методологічні засади НВ ми писали раніше [22]. Подальші дослідження соціально-психологічних та організаційних засад НВ тривають. Зокрема, на нашу думку, фундаментальною організаційною засадою НВ є забезпечення повноцінного функціонування української мови у військовому середовищі [23].

Обов’язковою організаційною засадою НВ є стабілізація (цільова оптимізація) органів з виховної та соціально-психологічної роботи (виховної роботи), що разом з відпрацюванням відповідних Концепції та Положення дозволить їм стати безпосередніми організаторами НВ особового складу ЗС України.

Важливою організаційною засадою НВ є забезпечення взаємозв’язку військово-патріотичного виховання й військово-професійного виховання. Як зазначено в Концепції кадрової політики в ЗС України, завдання полягає у формуванні “військовослужбовців нового покоління, професійно підготовлених, з високими морально-діловими якостями, здатних якісно вирішувати складні військово-професійні завдання, в умовах ... що динамічно змінюються” [24, с. 6].

НВ особового складу ЗС України оптимально здійснювати за 5-и рівневою схемою: 1-й – індивідуальний рівень; 2-й – рівень підрозділу; 3-й – рівень військової частини, з’єднання, закладу, підприємства, установи; 4-й – рівень виду ЗС України; 5-й – рівень ГШ ЗС, МО України.

Значення традицій запорізьких козаків в НВ особового складу ЗС України важко переоцінити.

Козацтво, як унікальний соціальний феномен, є свідченням незламного прагнення українського народу до свободи, демократії, незалежності. Терміни “українець” і “козак” виконують важливу репрезентативну роль України та українського народу.

Література

1. Кисіль В. В. Військові традиції запорізьких козаків та їх значення в національному вихованні особового складу Збройних Сил України / Кисіль В. В. // Вісник Національного університету Оборони України. Збірник наукових праць. – 2010. – № – С.
2. Др. Дмитро Донцов. Дух нашої давнини / Д. Донцов: [Друге видання]. – Дрогобич: Видавництво Відродження, 1991. – 341 с.
3. Котляревський І. П. Енеїда: Поема, п'єси / Котляревський І. П. – Харків: Фоліо, 2006. – 350 с.
4. Платон. Сочинення. В 3-х т. / Платон: [Пер. с давньогреч. Под. общ. ред.. А. Ф. Лосева і В. Ф. Асмуса]. – Москва: Мысль, 1971. – 687 с.
5. Слово о полку Игореве. Былины / [Перевод В. А Жуковського]. – Лениздат, 1977. – 176 с.
6. Цицерон Марк Туллий. Избранные сочинения / Цицерон Марк Туллий: [Пер. с латин., сост. и ред.. М. Гаспарова, С. Ошерова и В. Смиринна. Вступ. ст. Г. Кнабе.]. – Москва: Художественная литература, 1975. – 456 с.
7. Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків: УЗ-х т. / Д.І. Яворницький: [Пер. з рос. І. І. Сварника]. – Львів: Світ, 1990. – т.1. – 319 с.
8. Шерер Жан-Бенуа. Літопис Малоросії або історія козаків-запорожців / Ж.-Б. Шерер: [пер.з франц. В.В. Коптілов]. – К.: Український письменник, 1994. – 311 с.
9. А. Скальковский. История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского / А. Скальковский: [Изд. второе]. – Одесса, 1846. – 367 с.18.
10. Кащенко А. Ф. Оповідання про славне Військо Запорізьке низове / А.Ф. Кащенко: [Упор. М. А. Шудря]. – Дніпропетровськ: Просвіта, 1991. – 494 с.
11. М. В. Гоголь. Тарас Бульба. Повесть / М. В. Гоголь. – К.: 1937. – 217 с.
12. Січинський В. Чужинці про Україну / В. Січинський. – Львів: Слово, 1991. – 96 с.
13. Історія українського козацтва: Нариси у 2 т. / [Редкол: В. А. Смолій (відп. ред.) та ін.]. – К.: Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2007. – т. 2. – 724 с.
14. Боплан Г. Опис України. – / Боплан Г. [Пер. з фр., приміт. та передм. В.Косика]. – Львів: НВП “Мета”, - 1998. – 180 с.
15. Печенюк І. Бойові традиції українського козацтва та практика їх використання / Ігор Печенюк // Воєнна історія – 2007. – №4-6 – С.109-126.
16. Олекса Воропай. Звичаї нашого народу. Етнографічний нарис / О.Воропай. – К.: Акціонерне видавничо-поліграфічне товариство “Оберіг”, 1993. – 590 с.
17. Нечуй-Левицький І. Запорожці / І. Нечуй-Левицький // Київська старовина. –1992. – № 4. – С. 30-43.
18. Українські традиції / [упорядкування та передмова О. В. Ковалевського]. –Харків: Фоліо, 2007. – 573 с.
19. Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків: У 3 – х т. / Д. І. Яворницький: [Пер. з рос. І. І. Сварника]. – Львів: Світ, 1992. – т. 3. – 456 с.
20. Гурбик А. О. Копні суди на українських землях у XIV-XVI ст. / А. Гурбик (Київ) // Український історичний журнал. – 1990. – № 10. – С. 110-116.
21. Мицик Ю. Історія українського козацтва: Актуальні проблеми досліджень / Ю. Мицик // Київська старовина. – 1992. – № 3. – С. 2-6.
22. Кисіль В. В. Методологічні засади національного виховання в Збройних Силах України / Кисіль В.В. // Вісник Національної академії оборони України. Збірник наукових праць. – 2009. – № 4 (12). – С. 23-26.
23. Кисіль В. В. Проблеми функціонування державної мови в Збройних Силах України / Кисіль В. В. // Вісник Національної академії оборони України. Збірник наукових праць. – 2009. – №5 (13). – С. 48-51.
24. Концепція кадрової політики в Збройних силах України, затверджена наказом Міністра оборони України від 27.11.2007 р. № 659. – <http://www.mil.gov.ua/Articles/2007/11>.